

NOTHNAGEL ZOLTÁN

Szómágia és marxizmus – József Attila „névvarázs-elméletének” fejlődésmenete az Irodalom és szocializmusig

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Az elmélet körvonalazódása az *Ihlet és nemzetben*

A húszas évekbeli József Attila esztétikai-költészetelméleti tárgyú írásaiban igen fontos szerepet játszott egy bizonyos nyelvészeti elmélet, melyet a szakirodalom – a költő meghatározását követve – *névvarázs-elmélet*ként tart számon. Ez az elmélet eleinte egy metafizikai-művészetbölcseleti koncepció zárókövének szerepét látta volna el, melyben a fiatal költő-bölcselet kétféle megismerési mód: a szemlélet (intuíció) és a gondolat (spekuláció) előnyeit egy harmadik, újfajta kognitív műveletben egyesítette, amazok hiányosságait kiküszöbölendő. Ez a művelet a szó (pontosabban: a név) létrehozása, ami lényegét tekintve – József Attila terminusával élve – az *ihlettel*, vagyis a költői tevékenységgel azonos, amely aktus egyedül képes arra, hogy a létező dolgok, legvégső fokon pedig a világegész lényegét autentikus módon ragadja meg. A teóriának ez a kezdeti változata a költő fiatalkori, töredékben maradt esztétikája, az *Ihlet és nemzet* lapjain bukkant fel először – ekkor még mágikus vonatkozásoktól mentesen. Az egyik legelső ilyen tárgyú fragmentum a *nemzet* egy sajátos fogalma segítségével azonosította a nyelvteremtő és a költői tevékenységet:

„[...] a nemzet nem az adott nyelvet beszélők összessége, ez a nemzet hordozója volna, népessége a nép, hanem nyilvánvalóan az embernek az a cselekvőssége, amellyel a nyelvet létrehozta. [...] noha vannak a nyelvalkotó szellemiségnek törvényei, azokat önmaga alkotja [...] Minthogy pedig ez a nyelvalkotó szellemiség teremt a költészetet, [...] úgy tisztán áll előttünk, hogy a nemzet az ember ihleti tevékenysége.”¹

A szerző itt még „tisztá szellemiségként”, tehát teljesen elvont princípiumként értelmezte az ihletet, amely alapja a nemzetnek, vagyis annak a „cselekvősségnek”, amely a nyelv, egyszersmind a költészet létrejöttéért is felelős. Ugyanebben a töredékében arra is rávilágított, milyen kritérium alapján azonosította a kétfajta produktumot:

„A nemzeti közösség ellentététől mentesen tiszta, valóságosan és egész közösség, szemben a társadalmi közösség antagonizmusával. [...] A társadalom antagonizmusa [...] sokkal mélyebben gyökeredzik, mégpedig az ész ellentmondásaiban. A társadalom észtevékenység lévén, antagonizmusa az egyszerű ítélet vizsgálatánál kitűnik. Alany és állítmány az ítéletben szétkülönülésükkel alkotnak egységet, míg a nemzeti közösség, akár a nyelven át, akár a költemény alapján vizsgáljuk, éppen az ész dialektikájának megszűnése.”²

¹ JÓZSEF 1995, 80–81.

² JÓZSEF 1995, 81–82.

A nemzet mint nyelv- és egyszersmind költészetalkotó tevékenység eszerint tehát „az ész dialektikáját” számolja föl, amely – mint ugyanitt megállapította – a *társadalom* mint tevékenység lényege és ellentéteinek alapja lenne. József Attila tehát már itt egyértelművé tette, hogy a predikatív szerkezetet – amely, mint az alábbiakban látható lesz, számos későbbi művészetbölcseleti fejtegetésében játszott fontos szerepet a későbbiekben – logikai, nem pedig mondattani struktúrájának tekintette; erről tanúskodik művészetbölcseletének egy másik töredéke is, melyben azt írta: „Egy tétel értelme, mint önálló lelki jelenség csak alany és állítmány nélkül, vagyis nem logikailag szerepelhet.”³ – Másutt a költő úgy indokolta a keletkező és a költői szó egymással való azonosítását, hogy az ihletet (a költészetet) minőségnek tekintette, amely tehát nem kvantitatív, nem osztható, és így „az ihlet legkisebb eleme is ihlet” – a költemény minden porcikájában költemény.⁴ Márpedig a költemény legkisebb eleme a szó – azonban ha

„megnézzük egy költemény legkisebb elemét, a szót, azt találjuk, hogy a szó intuíciónak mutatkozik. De nem is így kell szemügyre vennünk, mint kész alakot, mint olyan szót, amely már nem tudni mióta megvan, hanem mint olyan szellemiséget, amely alkotja hogy kitölthesse. Így pedig odajutunk, hogy maga a szó mint teremtés, műalkotás a keletkezésében és csak később vált intuícióvá [...]”⁵

Itt tehát – és kimondatlanul bár, de nyelvteremtés és költészet fent idézett azonosításában is – a nyelvtörténeti kutatások iránt élénken érdeklődő költő gondolatmenetében már megjelent a későbbiekben a *születő* és a *használt* szó ellentétéként emlegetett szembenállás: a létrejövő szó mint *aktus* tulajdonképpen művészi alkotás, azonban ez a művészi jelleg idővel elhalványul, míg végül a szó pusztán szemléleti, passzív, „használt” valósággá, azaz – József Attila kifejezésével élve – intuícióvá lesz.⁶ A fogalmi gondolkodás – „az ész dialektikája” –, mivel független a nemzeti sajátosságoktól, ez utóbbi minőségükben kezeli a szavakat – csupán fölhasználja őket mondandójának megfogalmazásához anélkül, hogy annak részévé válnának, és ez különbözteti meg az ihlettől:

„A fogalom ugyanaz a fogalom a kínai filozófusnál, mint a magyarnál vagy az angolnál. Hiszen a fogalmat kiki elmondhatja saját szavaival. A fogalom tehát mint szellemiség az egész emberiségé. És tényleg, minden nyelvre lefordítható minden filozófia, hiszen nem a szómegegyezés, hanem a fogalmi megegyezés a fontos és ha az egyik nyelvben nincs külön szó arra a fogalomra, úgy körülírható, de maradéktalanul kifejezhető.”⁷

József Attila, láthattuk, logikailag úgy jutott el a műalkotás szavainak önálló művészi minőséggel való felruházásához, hogy e minőség pusztán nem-quantitatív mivoltából arra következtetett: a mű

³ JÓZSEF 1995, 138.

⁴ Ezt a követelményt valószínűleg a *poésie pure*, azaz a tiszta költészet alapelvei nyomán állította föl, amint azt Tverdota György föltételezte, mivel ezek megkövetelték, hogy a műalkotásban kizárólag művészi elemek szerepeljenek; lehetséges, hogy legalábbis részben innen ered a költő már-már rögeszmés vonzalma a nyelv lexikai szintje iránt – az, hogy makacsul a szót tekintette a nyelvet reprezentáló alapegységnek. (TVERDOTA 1999, 27–44.)

⁵ JÓZSEF 1995, 131.

⁶ Tehát a költészet már az elmélet kezdeti stádiumában is mint *cselekvés* alkotott külön kategóriát, amely elgondolás mindössze új perspektívát kapott a teória osztályszemléletűvé való átalakítása során – amint az a továbbiakban látható lesz.

⁷ JÓZSEF 1995, 132.

alkotóelemei egyenként is bírnak vele. De ha a művészséget nem mennyiségi kritériumok határozzák meg, ez mindössze annyit jelent, hogy nem a műalkotás terjedelmétől függ, ami így lehet hosszú is, rövid is. Azonban a műnek mint olyannak kell legyenek meghatározott alkotóelemei, amelyekből meghatározott módon használ, és amelyek így együtt hozzák létre a művészi minőséget. Ez persze nem jelenti azt, hogy kizárólag egész alkotások rendelkezhetnek vele, hiszen számtalan műtöredék létezik, amelyek szintén művésziek; azonban egyfelől ezek sem egyetlen szóból állnak, másfelől nem rendelkeznek az egész minőségével, amelyre legföljebb következtetni lehet belőlük.

De kérdéses az is, mennyiben azonosítható a születő és a művészi szó. A határ ugyanis, melyet létrejöttük révén lépnek át, merőben eltérő természetű: amíg a születő szó létrehozza egy nyelv szavait, addig a költői nyelvhasználat elváltoztatja azokat. Továbbá egyelőre az is homályban maradt, milyen módon megy végbe ez az elváltoztatás: itt még egyáltalán nem fejtette ki a költő, hogy milyen jellemzők alapján különböztethető meg a művészi és a nem-művészi szó azon túlmenően, hogy eltérő minőségű szövegekben szerepelnek – hisz amennyiben a művészi minőség már a szöveg egyes szavait is jellemzi, úgy ez valamilyen formában föltétlenül meg kell mutatkozzon bennük. A költő ugyan kimondta, hogy a költeményben (illetve a szóalkotásban) kiiktatódik az alany-állítmány szerkezet, és [*A szinhetikus ítélet...*] kezdetű töredékben valamelyest ki is fejtette ennek mikéntjét: „A szürke ólom – képzet. Az ólom szürke – ítélet.”⁸ – vagyis az „ítélet” jelzős szerkezetté alakítva válhat művészivé, amely módszert némelyik ekkoriban íródott versében, például a *Klárásokban* alkalmazta is, de ez mondattani-logikai, nem pedig lexikai szintű módosulás. A születő és a költői szó azonosságára vonatkozóan a későbbiekben az *Ady-vízió* című tanulmány nyújtott további támpontokat.

[*A költészet nyelvben való...*] kezdetű töredékben több, az eddigiekben már említett művészetbölcseleti fogalom is új, utóéletét jelentős mértékben meghatározó jelentést kapott – az ihlet maga vált cselekvősséggé, amelynek bizonyos formája a nemzet: „[...] beláthatjuk, hogy ugyanazt a nyelvet beszélők közös szellemiséggel rendelkeznek. [...] Így leszögezhetjük és pontos és tiszta filozófiai tartalommal telíthetjük meg a nemzet fogalmát, mert *a nemzet eszerint: közös ihlet*. [kiemelés tőlem – N. Z.]”⁹ A nemzet tehát, bár elvileg még mindig mentes mindenfajta szociológiai dimenziótól, itt már meghatározó módon *közösségi* tevékenységként definiálódott, amelynek a képlet szerint az egyéneknél, tehát nem közösségi formában működő ihlet az alapja. Ennek a közösségi tevékenységnek a produktuma szent, sérthetetlen és semmi mással nem helyettesíthető: részben az az elgondolás, hogy a dolgok lényegét csakis a születő vagy az újraalkotott szavak képesek megragadni, vezetett József Attilánál egyfajta purista, azaz nyelvtisztító, az idegen szavak átvételét ellenző attitűdhöz, amelyet minden adandó alkalommal érvényesített is. A Bartha Miklós Társaság röpiratát, az Új Magyar Földet éppúgy elmarasztalta az idegen szavak használata miatt, mint évekkel később *A magyar proletáriródalom platformtervezetét*, sőt, még Tolnai Vilmos *Magyarító szótárát* is túl engedékenynek tartotta, amiért az elismerte a görög-latin bölcseleti szakszókincs használatának

⁸ JÓZSEF 1995, 138.

⁹ JÓZSEF 1995, 132–133.

jogosultságát – noha egyébként nagyon kedvezően nyilatkozott a kötetről. Utóbbi műről írott ismertetésében a következőképpen indokolta álláspontját:

„Mint hogy pedig egy magyar szó majdnem minden alkalommal pontosan megfelel az idegen szó jelentésének, idegen szó használatára nem jogosít fel az árnyalati különbségre való hivatkozás sem. De micsoda árnyalati különbségről beszélhetünk ott, ahol az idegen egész csoport hazait túr ki a nyelvhasználatból, holott éppen a csoport tagjai kell, hogy az alapjelentésen belül egymástól különbözzenek.”¹⁰

Az Új Magyar Földről írott recenziójában pedig: „Továbbá leíródván a szó, a hallatos képzet mellé, iratos képe is megrögződik fejünkben, különben helyesen írni közvetlenül nem is tudnánk. Ez annyit jelent, hogy az írott idegen szó meg sem magyarulhat fejlett hírlapirodalmunk korában.”¹¹ Az idegen szavak használata tehát azért káros, mert ezek „kitúrják” a nekik megfelelő magyar szavakat a használatból, ráadásul úgy, hogy meg sem honosodhatnak: sohasem válnak a befogadó nyelv részét képező jövevényszavakká.

Jellemző módon a költő mindkét írásában rávilágított purizmusának bölcséleti hátterére is: véleménye szerint az idegen műszavak azért nem mind nélkülözhetetlenek, mert

„nélkülözhetetlenek csupán azok, amelyeknek tárgya oly valóság, amely valóság nem az egész nyelvalkotó közösség, hanem annak csak egyes tagjai előtt ismeretes; ez a valóság éppen a rávonatkozó szó erejénél fogva válik az egész nyelvi közösség előtt ismeretessé, de így az idegen szóból meghonosodott szó lesz.”¹²

Később pedig úgy érvelt, hogy

„[...] minden valóság alakjában való, a magyar gondolat alakja a magyar nyelv, a nép lelke. [...] valójában nemzetbontó dolog a vadszó, ahogy a vadhús mintázatára nevezhetnők. Mert kétféle vadszó lehetséges: 1. pótolható magyarral és ebben az esetben nem csupán felesleges, hanem mód nélkül kárhuzatos, mert minden egyes idegen a magyarok csapatját szorítja ki [...] 2. magyarban nincs megfelelője és ebben az esetben [...] olyan gondolatmenetre kényszerít, amely a magyar észtől idegen és a sajátos, a magyar nyelv kötései folytán csak magyarul elgondolható ítéletek alakulhatását mindenképpen lehetetleníti [...]”¹³

Látható, hogy ezekben az írásaiban József Attila már egészen más álláspontra látszott helyezkedni, mint az *Ihlet és nemzet* azon kijelentésében, hogy „minden nyelvre lefordítható minden filozófia, hiszen nem a szómegegyezés, hanem a fogalmi megegyezés a fontos [...]”. A fent idézett részletben a szómegegyezés már igenis fontos, éppúgy a fogalmi gondolkodás, mint a költői tevékenység esetében – és ez a tendencia csak tovább erősödött később, a *Magyar Mű és Labanc Szemle* című vitáiban.¹⁴ Ezzel a módosítással viszont a születő és a használt szó közötti különbségtétel egyik legfontosabb összetevője gyengült, még ha nem vált is semmissé: az, hogy az előbbi esetében a

¹⁰ JÓZSEF 1995, 149.

¹¹ JÓZSEF 1995, 207.

¹² JÓZSEF 1995, 150.

¹³ JÓZSEF 1995, 207.

¹⁴ Sőt, ez a gondolat akarva-akaratlanul megjelent már [*Az ember...*] kezdetű töredék fent idézett passzusában is, amely a predikatív szerkezetet „az ész dialektikájával” azonosította.

gondolat ragaszkodik nyelvi formájához, míg az utóbbi esetében ez a forma tetszés szerint variálható. Persze bizonyos határok között, meghatározott nyelvi eszközök használata mellett továbbra is érvényben maradt, hogy a fogalmat „ki-ki elmondhatja saját szavaival” – amennyiben ez nem érinti az adott fogalom jelentésstruktúráját.

Nem csupán a művészetbölcseleti koncepció, de a nyelvésztetikai nézetek szempontjából is igen fontos szerepe van az *Ihlet és nemzet*ben a *világ hiány* fogalmának: mint már utaltam rá, a művészi, különösképpen pedig a nyelvteremtő/költői tevékenység értelme a költő szerint végső fokon abban áll, hogy a mind a spekuláció, mind pedig az intuíció számára megragadhatatlan világegészet szemléletileg megragadhatóvá tegye. A fogalommal szemben, amely számára „a világ mint viszony van”, és csak föltételezi, „hogy a világ van úgyis, mint valóság”, illetve az intuícióval szemben, amely csupán „a valóság különös lényegeinek az intuíciója”, és így nem szemlélheti a világot – „a valóság különös lényegeinek egyetemes lényegét” –, az ihlet a világot mint a lehető legnagyobb egyetemességet teszi a név megalkotása által szemléleti valósággá, és így válik az egzisztencia „világ hiányának” egyetlen lehetséges föloldásává:

„az ihlet a világ hiányának ténye az egzisztenciában. De ha az ihlet a világ hiány ténye az egzisztenciában és ugyanakkor teljes valóságot alkot, úgy a teljes valóságot nem alkothatja másért, minthogy amiként a világ elvész a valóságban, úgy vesszen el a világ hiány a művészet valóságában.”¹⁵

Ez pedig oly módon történik, hogy „Az ihlet tehát megragad egy valóság elemet, a többiek elé teszi és ezzel az egyetlen valóság elemmel eltakarja az egész valóságot az egzisztencia elől, mint a teli hold a napot a szemünk elől: az ihlet a világ valóságának teljes fogyatkozása.”¹⁶; így „maga a műalkotás is megszűnik valóság elemmé lenni”. Az ihlet tehát olyan „teljes valóság” alkot, amely másfelől az egzisztencia világ hiányának fölszámolását szolgálja. Ez az elgondolás azonban, ha lehet, még problematikusabbá teszi a születő és a használt szó elkülönítését: ha a műalkotás arról ismerszik meg, hogy képes betölteni egy teljes valóság szerepét, úgy a születő szavak semmiképpen sem lehetnek önálló művek, hiszen nem lehet elvárni, hogy ezek bármelyike képes legyen helyettesíteni a valóság egészét.

A mágikus vetület megjelenése

Nyelvelméletének az *Ihlet és nemzet* töredékeiben megfogalmazott leglényegesebb összetevőit a költő az *Ady-vízió* lapjain gyúrta koherens elméletté:

„A szellemiség minőség s az ihlet tehát legkisebb részében is az, a költemény legkisebb elemében is költemény. A költemény legkisebb eleme, része a szó, a szó tehát önmagában is költemény. De mint-hogy a költemény nem intuíció, minden használt szó pedig az, nyilvánvaló, hogy a szó keletkezésekor volt költemény. Az ihlet (költészet) az a szellemiség, amely a szavakat, a nyelvet megteremtette. A nemzet nem azonos a nyelvet beszélők összességével, nem mennyiség, nem osztható. Két ember

¹⁵ JÓZSEF 1995, 126–127.

¹⁶ JÓZSEF 1995, 91.

is alkothat nemzetet, egy is. Ha a nemzet külsőleg nyelvében jut kifejezésre, úgy belsőleg a nyelvet alkotó, tevékeny szellemiség. A nemzet közös ihlet.”¹⁷

József Attila itt tehát újra közös ihletként definiálta a nemzetet. De hogyan egyeztethető össze ez az elgondolás azzal a kijelentéssel, miszerint akár egy ember is alkothatja azt? A kérdés az, hogy milyen jellegű közösségre utalt költő: szellemire-e avagy fizikaira? József Attila következetesen elzárkózott az utóbbi lehetőség elől; valószínű tehát, hogy a nemzeti tevékenységet végző embert olyasvalakinek tekintette, aki bár alkothat egymaga, alkotómunkája mindig egy szellemi közösség folytonosságába kapcsolódik. Ugyanebben a tanulmányában, egy Ady-idézet kapcsán¹⁸ újrafogalmazta a fentebb már érintett „ítélet-összepsztítási” formulát:

„Ha e két sort ítéletnek tekintem, észre kell vennem, hogy több ítéletet foglal magában. Ez ítéletek azonban különbözőek és széthullanának, ha e két sor össze nem tartaná őket. De éppen ez összetartás által már nem különülnek el, nem különböznek s minthogy mint különböző ítéletekhez illik, különbözniök kellene, hogy legyenek, megszűnnek ítéletek lenni. Azt mondhatni, hogy ezáltal csak egy ítélet van jelen. Igen ám, de a vers egész s ha egészében elolvassuk, azt látjuk, hogy ez az ítéletelemzés végig megismételhető. De – és ez fontos – így a végén az egész vers egyetlenegy ítélet volna – ha volna alanya és állítmánya. Azonban nincsen s így megint eljutottunk a szó keletkezéséhez. (Pl. a hajnal eredetileg nem szó volt, hanem ily kifejezésjelentés: az ég leánya. Vogul: chuj nalem). Már most, a költemény által megsemmisített ítéletek [...] nagyobbbrészt valóságokra vonatkoznak s egymáshoz való kapcsolatukat jelentik. Miután azonban megszűnnek ítélet lenni, az alany és állítmány is megsemmisül mint olyan, hiszen azokká, tehát egyben különvalókká, éppen az ítélet tette őket. *Eggyé olvadnak, amint a világegészben is egyek.*”¹⁹

Ez a gondolatmenet két új mozzanattal is bővítette a születő és a használt szó, a művészi és a fogalmi nyelvhasználat különbségéről korábban mondottakat. Az egyik, hogy a költő mindezt olyan verssorok kapcsán írta, amelyek szemmel láthatóan „ítéletet”, vagyis alany-állítmány szerkezettel rendelkező mondatot képeznek – szemben [A *szintheticus ítélet...*] kezdetű töredék példamondatával, amelyben ezt jelzős szerkezetté alakította. Mivel ily módon a szóban forgó versmondat és a nem-művészi mondatok között szerkezeti különbség gyakorlatilag nincs, József Attila meglehetősen rafinált érveléshez nyúlt a különbségtétel érdekében, mondván, az idézett mondat egy versegész része, ezért elveszti önállóságát, csakúgy, mint az összes többi versmondat; és mivel a szöveg egésze mint olyan szintén nem rendelkezik alannal és állítmánnyal, ezért ez sem tekinthető valamiféle „összetett ítéletnek”. Mindez azonban bármilyen típusú szövegről elmondható, hiszen adott szöveg mondatai minden esetben kapcsolódnak az egészhez – azt pedig nem fejtette ki a költő, hogy a művészi szöveg kapcsolóelemei miben térnek el más szövegektől. A másik új mozzanat a születő és a használt szó különbségének megértéséhez nyújt segítséget. A ’hajnal’ szó etimológiája *mint példa* arra utal, hogy ezt a különbséget a költő a szó jelentésszerkezetének megváltozásában látta: Munkácsy Bernát, akitől ezt a példát kölcsönözte, az eredeti kifejezésben istennevet (vagyis egy tulajdonnevet) vélt fölfedezni, amelynek később kiszélesedett a jelentése, és köznévvé vált. Amennyiben József

¹⁷ JÓZSEF 1995, 166.

¹⁸ „Az Úr Illésként elviszi mind, /Kit nagyon sújt és szeret.”

¹⁹ JÓZSEF Attila 1995, 167–168.

Attila osztotta ezt az elképzelést, úgy minden bizonnyal a szó jelentésmezejének absztrahálódását tekintette a pusztán használt szóvá válás kritériumának – arra azonban már nem tért ki, hogy a költői nyelv miképpen vonja vissza ezt az absztrakciót; és az is kérdéses, hogy mennyiben megvalósítható egy pusztán konkrét szójelentésekre épülő nyelv.

A költő az *Ady-vízióban* nem csupán összefoglalta, hanem egy váratlanul tűnő, új elemmel is gazdagította elméletét: „A költemény pedig, minthogy a dolgokat nem a maguk valóságában tartalmazza mint esetleg a zsák, nem más, mint neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe foglal: *névvarázs*.”²⁰ A „névvarázs” kifejezés használata arra utal, hogy elméletét a költő itt már a mágikus nyelvszemlélettel hozta szoros összefüggésbe. Tverdota György szerint ezzel a fajta szemlélettel Zrinszky Aladár *A névvarázs*, illetve Solymossy Sándor *Névmágia* című tanulmányában ismerkedett meg, melyek a Magyar Nyelv 1927 január-júniusi számában láttak napvilágot, és a nevek mágikus használatának számos példáját vették górcső alá. A költő az említett kifejezést minden bizonnyal etno-lingvisztikai jelentéstartalmaival együtt emelte át saját terminológiájába – ezt a föltételezést erősíti József Attila számos, mágikus nyelvszemléletre utaló megnyilvánulása, melyek tanúsága szerint tehát a neveket az általuk megnevezett dolgok lényegét hordozó, azokra visszaható létezőknek tekintette; ezek közül talán a legismertebb és leghangsúlyosabb a *Curriculum vitae* azon részlete, melyben nevének öcsödi nevelőszülei általi „elkobzásáról” mint személyét meghatározó élményről számolt be: „A szomszédokkal való tanácskozás után a fülem hallatára megállapították, hogy Attila név nincsen. Ez nagyon megdöbbenett, úgy éreztem, hogy a létezésemet vonták kétségbe.”²¹ Az akkoriban ritkaságszámba menő Attila névvel Pöcze Borbála valószínűleg a híres uralkodó és hadvezér erényeit akarta gyermekére ruházni, hogy így biztosítsa annak jövőbeli jóorsát; ez az ún. átviteli mágia egyik sajátos, név által végrehajtott esete. Az édesanyja ilyen irányú szándékaival valószínűleg igen korán és igen nagymértékben azonosuló József Attila az említett két tanulmányban a névmágia további, leginkább a primitív népek kultúrájában honos rítusaival – mint például a *névtabu* és a *névcseré* rítusával – ismerkedhetett meg; ezek az újonnan szerzett etno-lingvisztikai ismeretek megerősíthették saját, már meglévő hajlandóságában, hogy a neveket a dolgok lényegének hordozóiként kezelje, és alkalmasak voltak arra, hogy nyelvészettikájának antropológiai megalapozásává váljanak. Tverdota György kifejezésével élve: a költő „etnolingvisztikai költészetbölcseletet” művelt.²² Erre az újításra föltehetően az sarkallta, hogy a születő és a használt szó ellentétéről vallott nézeteit szaktudományos szempontból is megalapozza: az újonnan megismert kutatási eredmények alátámaszthatták azt az elképzelését, miszerint a születő szó – vagy legalábbis a primitív népek ősi állapotú nyelve – egészen másfajta arculattal, jelentősebb funkciókkal rendelkezett, mint a modern ember „használt szavai”. De nem csupán Zrinszky és Solymossy ikertanulmányaira támaszkodhatott: Sigmund Freud *Totem és tabujának* olvasása, illetve költőbarátjával, Kosztolányi Dezsővel folytatott beszélgetései során azzal a hosszú múltra visszatekintő elképzeléssel is megismerkedhetett, mely szerint a primitív és a költői nyelvhasználat

²⁰ JÓZSEF 1995, 168.

²¹ JÓZSEF 1967, 34.

²² TVERDOTA 1986, 388.

tulajdonképpen egylényegű, vagyis – Hamann gyakran idézett megfogalmazásában – „a költészet az emberiség anyanyelve” – ami pedig a születő és a költői szó rokonságát valló nézetéhez szolgáltathatott alapot.

A költő egyes nyilatkozatai arra utalnak, hogy az említetteken kívül más forrást is igénybe vett etno-lingvisztikai nyelvszemléletének kialakításához; a Babits-pamfletben például a következőket olvashatjuk: a költő „fölidézi a tárgyak lelkét, vagy az együgyű népekről szóló tudomány polynéziai műszavával élven *tondi*-ját s ez sikerül is annak, akinek *mana*-ja, vagyis varázsereje van. A költő tehát a tudomány álláspontja szerint is vajákos, táltos, bűbajos.”²³ *Magyar Mű és Labanc Szemle* című vitáiratában pedig így írt: „Tudjuk, hogy eredetében a művészet lélekidézés, a tárgyak lelkének (*tondi*-jának) idézete [...]”²⁴ A „mana” és „tondi” szavakat, melyek az ekkoriban divatos preanimista teóriák kulcskifejezései voltak, sőt, a „lélekidézés” kifejezést is, a költő Tverdota György szerint Hevesy Iván *Primitív művészet* című könyvéből ismerhette meg. Az idézett részletek pontosan a Hevesy könyve által leírt képletet követik: a varázslás aktusa itt voltaképpen egy szakrális jellegű – csak kiváltságos személyek által birtokolt – dinamikus erő és a dolgok szubsztanciájának egymással való érintkezésbe hozása, vagyis az utóbbinak az előbbi által való felidézése – és ilyen varázslás lenne eredetileg a művészet is: a primitív ember számára a dolgok ábrázolása nem csupán emlékképek, hanem lelküket is fölidézte.²⁵

A Babits-pamfletben ezenkívül újra fölbukkant az *Ihlet és nemzet* egyik legfontosabb művészetbölcseleti fogalma: a *világhiány*, melyet a korábbiánál részletesebben bontott ki:

„Hiszen a dolgok egyetemét nem szemlélhetjük közvetlenül [...] hanem legfőljebb elmélkedhetünk róla. A szellem így bele is veszne az anyag végtelenségébe [...] Ez az elme számára örület volna, a képzelet számára képtelenség, a lélek számára – ne tessék mosolyogni – világhiány. De éppen emiatt az ész addig serénykedett, míg nem fölfedezte az arisztoteleszi »végtelen regresszus lehetetlenségének« elvét. A képzelet addig csapongott kép után a képtelenségben, míg meg nem teremtette a mithoszokat. A lélek pedig e legnagyobb szükség okából átlényegül ihletté, amely a szemlélhetetlen világ egész helyébe szemlélhető műegészet alkot. *Műalkotáson kívül egészet soha nem szemlélünk.* [...] Ezek szerint a mű közvetlen egyetemesség, vagy szem előtt tartva, hogy belsejében kimeríthetetlen, határolt végtelenségnek is mondhatjuk.”²⁶

Itt tehát József Attila egy új gondolati elemmel: a *végtelen regresszus lehetetlenségének elvével* támasztotta alá az egzisztencia világhiányára és annak megszüntetésére vonatkozó fejtegetéseit: ez az elv, mely, mint maga a költő is említette, nem kisebb filozófiai tekintélyhez, mint Arisztotelészhez köthető, az ész számára jelenti azt, amit a „mithoszok” a képzelet, a műalkotás pedig a lélek számára. Ez az „arisztotelészi” gondolat, mint látható lesz, az *Irodalom és szocializmus* gondolatmenetének is lényeges eleme.

²³ JÓZSEF 1995, 216.

²⁴ JÓZSEF 1995, 239.

²⁵ Idézi TVERDOTA 1986, 381.

²⁶ JÓZSEF 1995, 216–217.

A művészetbölcseleti töredékek nemzetfogalma sem kallódott el időközben – részletes kifejtését a költő a *Magyar Mű és Labanc Szemlében* végezte el; itt a nyelvalkotó tevékenység definíciója már határozottan purista elgondolásai felé mutat:

„Az emberi formát ad az anyagnak s minthogy minden ember tagja valamiféle nemzetnek, ez a forma minden esetben nemzeti. Mert az ember sokfajta közösségben él, s van olyan közössége is, amelynek alakja a nyelv és tartalma a nemzet, amely nyelvalkotó s így lényegében költői tevékenység. A nyelv szemlélet, sőt szemléleti forma, szellemünknek tehát lényegi mozzanata. Csupán megzavarodott értelem állíthatná, hogy a művelődés, mint valami ákác a kerítés fölé, túlnőhet a szellemi formákon. Márpedig a műveltség közös szemléleti rend, amelyet a szemléleti formák, tehát a *nemzet*, a nyelv is *határolnak*. Másrészt a kultúra keletkezésének első mozzanata éppen a nyelv születése, a nemzet első mozdulata. [...] Kultúra, költészet és nemzet tehát egymásban kelnek életre, azaz, a nemzeti közösségek a kultúra egységei.”²⁷

Amennyiben tehát a nemzet alkotása, a nyelv szemléleti forma, úgy határolja a művelődést, azaz alapvetően meghatározza azt, ezzel minden, a nyelvvel kapcsolatos változás egyszersmind a művelődéssel kapcsolatos változás is – és így mindjárt érthetőbbé és megalapozottabbá válik az idegen szavaktól való óvakodás is. Még ha a nép át is vesz idegen elemeket, éppen azért teszi, mert azok saját alkotó szellemiségének eleve megfelelnek:

„A nép, természetesen, nem csupán alkot, hanem másol is, amit azonban mindenkiről egyaránt elmondhatunk. [...] Hogy tehát, mint mindenki, a nép is fölhasználhatja, amit a maga módján tanul, arra kár szót vesztegetni. A tanulás maga kiválasztás és minthogy a nép szellemi folyamatába intézmények ténylegesen és irányítóan alig-alig szólnak bele, a nép azokat az ismereteket és módokat választja ki, amelyek teljes eszméleti tartamának (Bergson), azaz jelenbe sűrülő legmélyebb multjának és eleven lényegének már eleve megfelelnek.”²⁸

Ha a nyelv megalkotása ilyen alapvető és meghatározó mozzanat, akkor aligha választhatók le róla a vele véghezvitt különféle aktusok, így a költészet – és azon belül a műköltészet: „Minthogy pedig a meglétében újból anyaggá váló nyelvet valóságosan a nép teremtette, azt kapjuk eredményül, hogy még a műköltészet alapanyagát is a nép szolgáltatja.”²⁹ És nemcsak az irodalom anyagát, de az irodalomtörténet egységét is ez adja:

„[...] maga a nemzet a forma, eszméletünk számára a műköltők is a nemzeti formán keresztül válnak hozzáférhetőkké. Ez a forma egyetemes mivoltában azért valósul ép a népköltészetben, mivel azon, mondhatjuk, az egész nép (nemzetiségi etnosz) munkálkodik [...] Minden rendű remekírónk rokonsága éppen a népköltészet közbeiktatásával mutatható ki kellőképpen.”³⁰

Ugyanis a népköltészet

„[...] értékes mozzanatainak egyetemében a tiszta valóságra való tiszta eszmélet páratlan teljességét éri el, hiszen az élet különbözőneműek folyamatossága, márpedig a népköltészet nem szakad meg egyetlen ember életével. Különbözőnemű alkotásai pedig oly nagy számmal valók, hogy ha elvileg

²⁷ JÓZSEF 1995, 238–239.

²⁸ JÓZSEF 1995, 245–246.

²⁹ JÓZSEF 1995, 246.

³⁰ JÓZSEF 1995, 244–245.

nem is, de szemléletileg átmennek egymásba [...] A műköltészetre ugyanezt nem mondhatjuk. [...] De másként áll mindjárt a dolog, ha a műköltészetet nem választjuk el a népitől, hanem egységese- nek tekintjük őket, aminthogy egyesek is, valóságosan. Mert jó művekről szólván, azoknak formája az egyetemes hasonmása s így kevesebb is bennük a személyi egyéniség. [...] ugyanannak a népköl- teménynek ismerjük változatai arra mutatnak, hogy a legegyszerűbb népdalt is több ember, több személyi forma alkotja egészszé, azaz voltaképpen akkor készül el, amikor minőségével már közelébe került az egyetemesnek. Erre utal az is, hogy a legkülönbözőbb, érzelmi és gondolati verőfényű vagy párázatú népi költemények egyugyanazon szellemi tájék légkörét adják. Ez a szellemi tájék éppen a nemzet, a maga egyetemességében.”³¹

Látható, hogy az idézett részletekben József Attila továbbra is természetesnek vette a születő és a költői szó korábban kifejtett azonosságát, gyakorlatilag szinonimaként kezelte őket: a „nemzeti formát” – tehát a nyelvet – a nép alkotó tevékenysége hozza létre, ami „egyetemes mivoltában” a népköltészetben valósul meg. Másfelől megjelent bennük két olyan gondolati mozzanat, ame- lyek korábban nem jellemezték a nemzet fogalmát: egyrészt a korábbiakhoz képest sokkal inkább kihangsúlyozódott annak valóságos közösség volta, mondván, „a legegyszerűbb népdalt is több ember, több személyi forma alkotja egészszé”; tehát nem csupán egy szellemi közösség munkálkodik rajta, amelyet – mint korábban, az Ady-vízióban írta a költő – akár egyetlen ember is alkothat. Másrészt úgy tűnik, József Attila itt már nem annyira az egyes műalkotást, mint inkább a nemzeti kultúra egészét tekintette „az egyetemes hasonmásának”: a népköltészet segítségével válik a költészet egésze „különbözőneműek folyamatosságává”, azaz pontosan olyan létezővé, mint amilyen maga a valóság is.

Szocialista nyelvésztétika?

Akárcsak az eddig tárgyalt tanulmányok, az *Irodalom és szocializmus* is végrehajtott – akarva-akaratlanul – néhány módosítást a névvarázs-teórián. Ezekben a módosulásokban a legfontosabb szerepet természetesen József Attila újfajta, osztályszemléletű baloldalisága játszotta: az a törekvése, hogy a marxista ideológiát eredményesen beépítse saját világképébe, megkívánta, hogy elméletének több fogalmát – így például szinte magától értetődően a nemzet illetve a költészet = névvarázs gondolatát – számottevően felülvizsgálja. A tanulmány bevezető részének egyik változatában ennek megfelelően bővítette ki azt a többször hangoztatott nézetét is, miszerint a nyelv és a művelődés egymástól elválaszthatatlanok, mondván, „a művelődés történetének megértése [...] elválaszthatatlan a gazdaság történetének megértésétől.”³² Másfelől viszont a változtatások mellett éppilyen szembetűnő, hogy a költő – tudatosan vagy sem – ebben az írásában is ragaszkodott elméletének néhány, már korábban kialakított eleméhez.

Az egyik ilyen megszokott mozzanat az, hogy változatlanul a lexikális elemek, a szavak szintjén vizsgálta a fogalomnak és a költészetnek a nyelvi anyaghoz való viszonyát, ezek képviseltek számára a nyelv egészét: „Minden társadalmi rétegnek megvan a maga nyelve [...] a társadalmi osztályok

³¹ JÓZSEF 1995, 242.

³² JÓZSEF 2001, <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/ja2006/ja2006.htm>

minősége szerint más lelki (művészi és érzelmi) tartalmu maga a szó is [...]”³³ Ezzel összhangban továbbra is születő és használt szó ellentétéként jelent meg a nyelv mint cselekvés és a megkövült, puszta dologgá vált nyelvi anyag szembenállása, amely gondolat lényegében szintén korábban kialakult formájában élt tovább – bár gazdagodott egy „skolasztikus” ízű, kissé okoskodó levezetéssel:

„[...] a műalkotás a legkisebb elemében is műalkotás [...] Viszont ez annyit jelent, hogy a szó önmagában is műalkotás, hiszen a szó a műalkotás legkisebb eleme. Másfelől azonban a szó szemlélet, a műalkotás pedig fejtegetéseink szerint nem az. Hogyan lehetséges ez? Úgy, hogy a szó tulajdonképpen csak mint használt szó, tehát mint meglévő szó szemlélet. [...] ha a szó műalkotás; a használt, a meglévő szó pedig nem az; akkor nyilvánvaló, hogy a nemmeglévő szó műalkotás. Minthogy pedig kifejezésünk szerint nemmeglévőről és mégis szóról beszéltünk, – a keletkező szót kell értenünk rajta. Vagyis a szó a használatban szemlélet, keletkezésében azonban műalkotás.”³⁴

József Attila továbbra is arra törekedett tehát, hogy a szavakban mint a legalapvetőbb nyelvi építőelemekben leljen rá a művészi illetve a nem-művészi minőség mibenlétére, abból a gondolatból kiindulva, hogy „a minőség nem osztható”, tehát a szöveg legkisebb elemének is hordoznia kell az egész tulajdonságait. Ennek ellenére, miután gondosan elkülönítette a költői szót a használt szótól, hogy előbbiben leljen rá a műalkotás lényegi minőségére, végül mégis a műegész felől magyarázta annak művésziségét és a születő szóval való azonosságát: „Igy a szó a műalkotásban saját keletkezésének a szerepét játssza, mégpedig olyan módon, hogy a költeményben lévő összes többi szóval egyszerre keletkezik.”³⁵ A műalkotásban a szavak tehát a műegész által kerülnek vissza mágikus őállapotukba – vagy legalábbis eljártsszák azt –, és válnak a költemény bontatlan egységének részeivé. Mindezt az *Ady-vízió* már jól ismert sorai követik, a névalkotás mint cselekedet régi-új gondolatával: „A költeményt eszerint úgy is fölfoghatjuk, hogy egyetlen keletkező szó, hogy a keletkező neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe és végső szemléleti egészbe foglal.”³⁶ – Tulajdonképpen tehát ebben a tanulmányban is megmaradt az az alapvető elgondolás, hogy a költészet teremtő aktus, és mint ilyen különül el a pusztán „használt” nyelvi anyagtól, amely csupán egy korábbi cselekvés eredménye, immáron élettelen dolog.

Szintén korábról származó elem továbbá az *Irodalom és szocializmus* koncepciójában a műegésznek (mégpedig az egyes műnek, nem pedig a művészet egészének, mint a *Magyar Mű és Labanc Szemlében*) a világegész szemléleti helyetteseként való fölfogása, amely elgondolást itt is ugyanúgy a végtelen regresszus lehetetlenségének elvével vezette be a *költő*, mint legutóbb tette, a Babits-pamflet lapjain – bár itt már mellőzte a kognitív funkciók és a világhiányra adott válaszaik (képzelet/mítosz – ész/a végtelen regresszus lehetetlenségének elve – lélek/ihlet) hármas szerkezetének vázolását. Kérdés, hogy az így fölfogott műalkotás mennyire minősül önálló, teljes világnak, és mennyiben tekintendő puszta jelek együttesének, amelynek léte az általa jelölt valóság függvénye. József Attila nagy hangsúlyt helyezett az előbbi fölfogásra, ám nem tekinthetünk el

³³ JÓZSEF 1958, 78.

³⁴ JÓZSEF 1958, 94.

³⁵ JÓZSEF 1958, 94–95.

³⁶ JÓZSEF 1958, 95.

attól, hogy a műalkotás mindenekelőtt a világegész *helyettese*, és így közvetve bár, de funkcióját tekintve mindenképpen a rajta kívül lévő világhoz kötődik; sőt, a költő már a műalkotás anyagául szolgáló nyelvi egységeket, a szavakat is így jellemezte: „[...] a szó az egyetlen dolog, amelynek közvetlen és nemcsak teleologikus (céljában való) értelme van, mint valamely szerszámnak [...]”³⁷ Emellett, mint láttuk, továbbra is ragaszkodott ahhoz a nézetéhez, miszerint „A költeményt [...] úgy is fölfoghatjuk, [...] hogy a keletkező neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe és végső szemléleti egészbe foglal.”³⁸ – márpedig ez a dologi csoport nem valamiféle fantáziavilág összetevőit, hanem magát a valóságot jelenti: „Hiszen itt a szemléletünk elől elsikkano valóság áll összefogottan rendelkezésünkre!”³⁹ Tehát a műalkotás hangsúlyozottan *név*, amelynek létét a megnevezett határozza meg (még ha nem is kizárólagosan), és ez a megnevezett ugyanaz a világegész, amely a szemlélet által korábban megragadhatatlannak bizonyult. Végül, de nem utolsó sorban a költő által a tanulmány gondolatmenetében érvényesített, szocialista szellemiségű művészetfelfogás is a műalkotások valóságvonatkozásának fontosságát hangsúlyozta, amennyiben mindenkor megkövetelte a műalkotástól az aktuális társadalmi valóságnak való megfelelést. Azonban a nyelvi műalkotás ily módon értelmezett kognitív szerepe korántsem problémamentes. A világhiány József Attila szerint éppen annak következménye, hogy az egzisztencia képtelen a világot mint teljes valóságot szemlélni, mert azt az egyes valóságmozzanatok mindig elfedik előle, a gondolat pedig nem a világ valóságát, hanem csupán igazságát ragadja meg. Ezt figyelembe véve fölmerül a kérdés, hogy – egyéb ismeretforrás híján – honnan származhatna az a teljes valóságra vonatkozó ismeretanyag, amely révén a műalkotás mint végső szemléleti egész képessé válik betölteni ezt a funkciót?

József Attila első pillantásra radikális változtatásokat vitt végbe korábbi fejtegetéseihez képest fogalom, költészet és nyelvi anyag viszonyát illetően: úgy tetszik, az e tekintetben korábban oly lényegesnek tartott nemzeti meghatározottság az *Irodalom és szocializmus* lapjain már deklaráltan súlyát veszítette:

„[...] minden művészetet kötnek anyagának a törvényei. Az irodalmat pedig annál is inkább, mert anyaga, a nyelv, már önmagában is emberi, társadalmi közösséget tartalmaz; a közösségnek azzal a lelki kiállási módjával egyetemben, amellyel ez a közösség a világ viszonyait fölfogja, tagadja, vagy elfogadja. Tehát a nyelv minőségéből adódik az irodalomnak nemzeti különös mozzanata és a közösséget jelentő nyelvi anyag értelmében kapják meg az egyes irodalmak nemzeti különös mivoltukat. Különbözésük tehát nem lényegi, hiszen azonosak abban, hogy az anyagból irodalmat csinálnak, hanem csak annyi, hogy bizonyos fokig másfajta anyagot kell megmintázniuk.”⁴⁰

³⁷ JÓZSEF 1958, 80.

³⁸ JÓZSEF 1958, 95.

³⁹ JÓZSEF 1958, 95.; Még az alább elemzett népmese kapcsán is megjegyezte: „*Ennek a világnak a tényei nem valóságos tények, azonban – és ez a fontos – e nem valóságos tények összefüggése valóságos és teljesen megfelel a valóságos világ összefüggéseinek. Tehát éppugy szemlélhetjük rajta a valóságos világ összefüggéseit, mint a valóságos tények állításából származó művön.*” (JÓZSEF 1958, 97.)

⁴⁰ JÓZSEF 1958, 78.

József Attila minden bizonnyal azért helyezte át a hangsúlyt elméletének nemzetfogalmáról, hogy ezáltal is az osztályszempontú társadalomszemlélethez közelítse azt; fontos körülmény viszont az is, hogy itt a szépirodalom mint olyan definícióját kísérelte meg, amelyben a nemzeti irodalmak nyelvi anyagának különbözősége valóban nem játszhat lényegi szerepet. A nemzeti nyelvek anyagának 'súlytalanságát' sokkal inkább a nyelv fogalmi és ideológiai összetevőjén, másképpen szólva (és a korábbi tanulmányokból megszokott felosztást követve) a nem-művészi nyelvhasználaton szemlélte: egyfelől a szavak fogalmi mozzanatát itt – purista megnyilvánulásaitól eltérően – ismét határozottan függetlennek tekintette azok hangalakjától, másfelől, mint már annyiszor, hangsúlyozta anyag és művészi nyelvhasználat szoros összefüggését: „[...] a különböző nyelvekben ugyanazt a fogalmi szerepet játssza a »Tisch«, »table«, »asztal« szó, mert mindahárom ugyanaz a fogalom; azonban ugyanakkor eltérő művészi, irodalmi eredmény létrehozására alkalmasak, mert mindegyik más szó, más anyag.”⁴¹ De nemcsak a fogalmi, hanem az ideológiai dimenzióról is hasonlóképpen vélekedett: „Ideológiai egyezés nem zárja ki a nyelvi különbséget, de a nyelvi különбözés sem zárja ki az ideológiai egyezést.”⁴² Ha tehát a nyelv anyaga nem csupán a szavak 'fogalmi mozzanatától', de az ezekről megfogalmazott állításoktól, vagyis az 'ideológiai' összetevőtől is független, úgy bizonyos szempontból valóban súlyát veszti. Jóllehet mindezek mellett József Attila azt is megjegyezte: az irodalmat azért köti anyaga a többi művészetnél is jobban, mert az „már önmagában is emberi, társadalmi közösséget tartalmaz; a közösségnek azzal a lelki kiállási módjával egyetemben, amellyel ez a közösség a világ viszonyait felfogja, tagadja vagy elfogadja.”⁴³ A nyelv eszerint tehát nem csupán „anyag”, hanem közös szemléleti forma is, mint a *Magyar Mű és Labanc Szemlében* írta korábban; ott pedig úgy vélte, „csupán megzavarodott értelem állíthatná, hogy a művelődés, mint valami ákác a kerítés fölé, túlnőhet a szellemi formákon. Márpedig a műveltség közös szemléleti rend, amelyet a szemléleti formák, tehát a *nemzet*, a nyelv is *határolnak*.”⁴⁴ Vélhetően a szabadelőadásban is hasonló megfontolások vezették, de már más irányba; talán afelé, hogy ne a nemzeti nyelvet, hanem a nyelvet *általában* tekintse meghatározó „szemléleti formának”, melyen nem lehet túllépni. De még ha így vélekedett, a nyelvi anyag fogalmilag és ideológiailag jelentéktelen mivoltával semmiképpen sincs összhangban, hogy már eleve egy fontos igazságmozzanatot tulajdonítson neki: nevezetesen 'a világ viszonyainak' tagadását vagy elfogadását; ha ugyanis a nyelv már születésétől fogva – tehát még az osztálynyelvek létrejötte előtt – kialakít egy sajátos viszonyulást a valósághoz, ez fogalmi szempontból semmiképpen sem mondható lényegtelennek. Arra a kérdésre tehát, hogy a nemzeti nyelvek „anyaga”, ezek különbsége mennyire befolyásolja bármilyen módon való használatukat, az *Irodalom és szocializmus* lapjain részben felelős, részben kifejtetlen választ kapunk: bár a költő utalt rá, hogy a különböző nyelvek egyazon fogalmat jelölő szavai eltérő művészi eredmény létrehozására alkalmasak, ezzel az eltéréssel a továbbiakban nem foglalkozott. Ami pedig a nyelv fogalmi hasz-

⁴¹ JÓZSEF 1958, 78.

⁴² JÓZSEF 2001, <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/ja2006/ja2006.htm>

⁴³ JÓZSEF 2001, <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/ja2006/ja2006.htm>

⁴⁴ JÓZSEF 1995, 238–239.

nátát illeti, ezt egyfelől függetlennek ítélte a szavak hangképétől, másfelől viszont úgy vélte, hogy már ezek megalkotása során eldől, képes-e az adott nyelv az igazság kimondására.

Az imént elmondottak alapján megfigyelhető, hogy József Attila itt már nyelv és igazság egy, a korábbinál komplikáltabb modelljével operált: a nyelv igazságtartalmát már nem csupán abból a szempontból vizsgálta, hogy az egyes fogalmi mozzanatokhoz a megfelelő szavak vannak-e rendelve, hanem ezen nyelvi „atomok” *használatára*, vagyis arra a módra vonatkozóan is, ahogy ezek egymáshoz kapcsolódva igaz vagy hamis állítások megfogalmazására alkalmas mondatokká (végső soron „ideológiává”) válnak. Erre enged következtetni az is, hogy a nyelvek „anyagbeli” különbözőségét – igaz, nem túl szerencsésen – ugyanazon szintre helyezte egy attitűdbeli különbözőséggel, méghozzá azon az alapon, hogy egyik esetben sem fogalmi eltérésről van szó; ahogy az általa felhozott példa is mutatja:

„[...] a burzsoá fogalma egy és ugyanaz kell legyen logikailag mindenki számára, azonban a burzsoá szó művészi alkalmazása más a proletár számára és más a burzsoá számára. Utóbbi valószínűleg még művészi létjogosultságát is megtagadja. Az ő fülében nem hangzik költemény gyanánt, mert nem tud proletáruól és nem tud szocialistául; aminthogy a francia idegentől is távoláll a magyar vers művészsége, ha nem tud magyarul.”⁴⁵

Franciául vagy magyarul tudni persze egészen mást jelent, mint „szocialistául” tudni – hiszen utóbbi „nyelv” esetében a szakszókincset leszámítva nem beszélhetünk sajátos nyelvi anyagról vagy sajátos nyelvtanról, annál inkább sajátos ideológiai viszonyulásról: arról van szó, mint József Attila is említette, hogy „[...] a társadalmi osztályok minősége szerint más lelki (művészi és érzelmi) tartalma maga a szó is; noha tárgyi fogalmi mozzanata egyugyanaz [...]”⁴⁶ Ez a „lelki” tartalom azonban a tanulmány későbbi passzusában jóval fontosabbnak bizonyul magánál a (nemzetspecifikus) nyelvi anyagnál, és jóval többnek tűnik „érzelmi” viszonyulásnál. Bár a költő szerint a különböző nemzeti nyelvekhez tartozó szavak is eltérő művészi eredmény létrehozására alkalmasak, mint említettem, további fejtegetéseiben nem foglalkozott eme eltérés mibenlétével, természetével; arról viszont, hogy milyen művészi vonzatai vannak az osztálynyelvi szavakhoz való, ’a társadalmi osztályok minősége szerint’ eltérő viszonyulásnak, meglehetősen pontos képet kaphatunk: mint alább írta, „a művészi forma tartalma mindig egyetemes és társadalmi. És az ilyen tartalom föltétele a forma művészségének.”⁴⁷; de mit sem ér a társadalmi tartalom, ha nem az *igazságot* tükrözi: „Művészi tartalom tehát nem lehet társadalmilag hazug.”⁴⁸ A továbbiakban kiderül, hogy a polgári szellemiségű művek éppen emiatt nem lehetnek valódi műalkotások: „minden ma írt polgári ideológiájú regény azért rossz, mert nem a valóságos társadalmi, világi összefüggésekből alkotódik – ilyen vonatkozásai a tudományos kritikát legföljebb csak részben ha kiállják.”⁴⁹ Ezzel szemben a ’szocialista irányzatú’ művek társadalmi tartalmukat tekintve ’a szemlélet határán járnak’ – tehát valós és aktuális ’ösz-

⁴⁵ JÓZSEF 1958, 78–79.

⁴⁶ JÓZSEF 1958, 78.; Erre a „lelki” tartalomra utalhat *A város peremén* egyik sora is: „Másként ejtjük a szót...”

⁴⁷ JÓZSEF 1958, 84.

⁴⁸ JÓZSEF 1958, 85.

⁴⁹ JÓZSEF 1958, 96.

szefüggésekből' építkeznek –, ezért egyedül ezek jogosultak a 'műalkotás' megjelölésre (persze csak abban az esetben, ha a 'művészi állandót' is éppilyen helyesen alkalmazzák). Vagyis az osztálynyelvi szavakhoz való, a társadalmi osztályok szerint változó viszonyulás, a hozzájuk kapcsolódó 'érzelmi' és 'művészi' tartalom lényegében ezen szavak helyes vagy helytelen, igaz vagy hamis használatát jelenti: valamely (nyelvi) alkotás művészi mivolta föltételezi a nyelvi anyag, azon belül a szavak, legfőképpen az osztálynyelvi szavak ideológiailag helyes alkalmazását.

Számottevő változás állt be a korábbiakhoz képest az „ítéletről” mint a gondolkodás nyelvi formájáról vallottakban is: láttuk, az *Ihlet és nemzet*, illetve az *Ady-vízió* lapjain József Attila még úgy vélte, hogy a predikatív szerkezet nem megfelelő formája a létező világ nyelvi ábrázolásának, mivel alany és állítmány ellentéteként látta a létező eredendő egységét. Ezzel szemben az *Irodalom és szocializmus*ban már a következőket írta:

„[...] csak akkor gondolkodunk helyesen, logikusan, ha egyik állításunk sem mond ellent a másiknak. Ez a logikai alapelv tehát nincs ellentmondásban a mi alapbölcséleti alapelvünkkel, t.i. hogy a fejlődés ellentétekben történik, hogy a dolgok ellentéteket tartalmaznak. Sőt, ha ezt a logikai alapelvet, hogy minden dolog azonos önmagával, mint ítéletet, szintén dolognak tekintjük, a formai elemzés megint csak bennünket igazol. Mert kimondván, hogy minden dolog azonos önmagával, a dolgot két más dolog ellentétének összefüggéseként fogtuk föl: az azonosság meg a dologság ellentétének összefüggéseként. Tehát amikor azt állítjuk, hogy ami változik, az egyben állandó is, nem mondunk ellent önmagunknak a logika szempontjából, hanem pusztán a dolog mélyén rejlő valóságos ellentétet emeljük a felszínre. Állításunk nem formai, hanem tartalmi.”⁵⁰

Látható, hogy az ítélet alany-állítmány szerkezete itt már nem hátráltató tényező a világ megismerésében – épp ellenkezőleg: a költő újfajta, dialektikus viszonyulása értelmében a dolgok már önmagukban is „ellentéteket tartalmaznak”, és ennek adekvát kifejezési módja az ítélet nyelvi formája; mi több, ez a nyelvi forma igazolja a dialektikus gondolkodás helyességét – igaz, nem jelölői, hanem dologi minőségében. Ez a változás minden bizonnyal ugyanannak a szerkezeti módosulásnak a következménye, amely a nemzet fogalmát is másodlagos jelentőségűvé fokozta le: nevezetesen, hogy a hangsúly a társadalmi osztályok ellentéteire helyeződött át. [Az *ember...*] kezdetű művészetbölcséleti töredékben a költő korábban már kifejtette, hogy a társadalom antagonizmusának lényegét az ész ellentmondásaiban látja, amelyeknek elemi kifejeződése az ítélet alany-állítmány szerkezete. Mivel az *Irodalom és szocializmus* művészetbölcsélete már egyértelműen a erre az antagonizmusra helyezte a hangsúlyt a nemzeti közösség egységével szemben, ebből logikusan következett, hogy eme ellentét nyelvi kifejeződésének is központi szerepet tulajdonítson a továbbiakban.

Így viszont a költő a művészi nyelvhasználat elkülönítésére tett korábbi erőfeszítéseinek egy fontos pillérét iktatta ki: ti. az „ítélet-összepsztítási formulát”, amely kimondta, hogy a költői szó a versben szereplő ítéletek nyelvi formájának megsemmisítése által mutatja meg a dolgok eredeti egységét. Ennek ellenére, mint azt fentebb már említettem, szilárdan tartotta magát a korábban megszokott, születő és használt szó közötti ellentét hangsúlyozásához; igaz, az említett formula ennek az ellentétnek csupán egyik oldala, hiszen mindössze arra világít rá, *mi nem* jellemzi a költői

⁵⁰ JÓZSEF 1958, 79.

nyelvet a hétköznapi nyelvhasználathoz viszonyítva. A tárgyalt tanulmányban viszont a születő szó sajátosságának pozitív meghatározására is kísérletet tett – méghozzá a *ritmus* fogalmának bevezetésével, amivel egyszersmind a kétfajta megismerési mód (intuíció és spekuláció) egyesítésének régi kívánalma is visszatért:

„A valóság ellentétei a műben ritmusként szerepelnek. [...] Miért? Mert a valóság formás, tehát a valóságnak is kettős minősége van. A formás valóság különbözőneműek folytonossága. Különbözőnemű mivoltára irányul alakító értelmünk és folytonosságához tapad szemléletünk. Ez dialektikusan történik. Mert *noha szemléletünk tapad a folytonossághoz és nem az értelmünk, mégis a folytonosságot értjük; és jóllehet nem a szemlélet, hanem értelmünk irányul a különbözőneműekre, mégis a különbözőneműeket szemléljük.* [...] Ez a mi esetünkben azt jelenti, hogy a műben, amely végső szemléleti egész, a valóság ellentéteinek, összefüggéseinek ritmust kell adniok, mert különben az összefüggések, ellentétek szemléletisége elsikkad. És más oldalról – a mű ritmusának ellentétet kell az értelem tudomására hoznia, mert különben a ritmus nem valóságos, hanem csak káprázatféle.”⁵¹

A szövegkörnyezetből egyértelműen kiderül, hogy József Attila nem csupán verstani értelemben használta itt a ritmus kifejezést – verses formájú szövegekben való alkalmazását egy szélesebb (bölcseleti) kontextusba helyezett törekvés legjellemzőbb alesetének tekintette („A versköltők élnek a legföltűnőbb ritmussal, – a versköltők használják a legföltűnőbb ellentéteket.”⁵²), amely törekvés az irodalmi alkotások összességét átfogná. Azonban a költő mindössze az elgondolás bölcseleti hátterének tisztázásáig jutott el; a ritmus fogalma minden bizonnyal alkalmas eszköze lehetett volna a művészi nyelvhasználat legfőbb sajátosságainak magyarázatához, József Attila szövege – egy Petőfi-idézetet mint példát leszámítva – mégsem kerített sort az elméletet alátámasztó konkrétumok taglalására.

Az eddigiekben a névvarázs-elméleten eszközölt változtatások közül azokat tárgyaltam, melyek megváltoztatták és/vagy kibővítették ennek összetevőit; azonban a legfontosabb módosulás talán mégiscsak egy központi jelentőséggel bíró fogalom, méghozzá a *névvarázs* elhagyásában áll. Mivel József Attila az *Irodalom és szocializmus* írásakor egyértelműen arra törekedett, hogy művészetelméletét egy meghatározóan szocialista szellemiségű teóriává dolgozza át, nyilvánvalóan meg kellett válnia minden olyan elméleti megfontolástól, ami ellenkezik a marxista ideológiával – márpedig, ennek tudományos világszemléletéből adódóan, a költészetnek a *mágia* alesetévé sorolása mindenképpen ezek közé tartozott. A nyelvi megformálás szintjén ez láthatóan nem jelentett problémát: az *Ady-vízió* fentebb idézett definíciójáról, miszerint a költészet „nem más, mint neve annak a dologi csoportnak, amelyet bontatlan egységbe foglal: *névvarázs*”⁵³ – itt egész egyszerűen hagyta a „névvarázs” kifejezést, és az így is egy lezárt, hiánytalan gondolat maradt. De vajon végrehajtotta-e a költő ezt az műveletet az elmélet szintjén is? József Attila részben éppen azért tehetett olyan gyorsan magáévá a szocialista művészetfelfogást, mert annak legalapvetőbb törekvése, ti. hogy egyfelől hűen tükrözze a valóságot, másfelől ez által meg is változtassa azt,

⁵¹ JÓZSEF 1958, 97.

⁵² JÓZSEF 1958, 97.

⁵³ JÓZSEF 1995, 166.

lényegében megegyezik a mágikus nyelv- és művészetszemlélet szellemiségével; tulajdonképpen mindkettő a „cselekvő művészetet” favorizálja. Eme közös vonás valóban fontos szerepet játszott a költő marxista poétikai és költői törekvéseiben, de a hasonlóság két összetevője – vagyis a valóság hű tükrözése illetve annak megváltoztatása – értekező műveiben, legalábbis explicit formában, sohasem fonódott össze. A költészet *által* való cselekvés kívánalma nem annyira tanulmányait, mint inkább költői gyakorlatának némely alkotását jellemezte.⁵⁴ A névvarázs-elmélet kidolgozása során pedig, mint már említettem, alapvetően a költés *mint* cselekvés gondolata vezérelte, vagyis a hangsúlyt az irodalmi szöveget létrehozó tevékenységre helyezte – és így maradt ez az *Irodalom és szocializmusban* is: a szöveg egyetlen kijelentés kivételével („Az öntudatlan munkás [...] nem irodalomban, művészetben keresi gyönyörködtesét. Öntudatos társa pedig ha irodalmat olvas, éppen ellenkező céllal teszi, – azért, hogy tanuljon.”⁵⁵) nem tett utalást a művészet társadalmi hasznosságára, viszont annál hosszabban tárgyalta a valósággal való megfelelés és a művészi forma kritériumait. Nincsenek tehát fogódzóink arra vonatkozóan, hogyan, milyen utakon formálta József Attila mágikus nyelvészemléletét szocialistává – az is lehet, hogy átalakítás ilyen értelemben nem is történt. Noha az az elmélet és fogalmi rendszer, melyet korábban a „költészet=névvarázs” tétel kifejtésére használt, szinte változatlanul fennmaradt, ez nem jelenti egyszersmind azt is, hogy a mágikus szemléletet is megőrizte: hiszen ez is csak utólagosan vált egy már korábban kialakított teória részévé, és így a költőnek elvileg nem jelentett elméleti nehézséget, hogy egy gyökeresen másfajta viszonyulással helyettesítse.

Az *Irodalom és szocializmusban* József Attila lényegében tehát hű maradt korábban kialakított nyelv- és költészet szemléletéhez, viszont néhány fontos módosítást is végrehajtott rajta: az egyik, hogy a nemzet fogalmát ugyan nem változtatta meg és nem is vetette el, de határozottan elsúlytalanította. Egy másik annak a követelménynek a megjelenése, hogy a művészet (társadalmi) tartalma igaz is legyen, ne csak valódi – miáltal akaratlanul is túllépett azon az elgondoláson, hogy a szöveg művésziségének letéteményesei a nyelv alapegységeinek tekintett szavak volnának; hiszen igaz vagy hamis csakis valamely kijelentés – vagyis mondat vagy akár egész szöveg – lehet. Fontos változás továbbá, hogy a tanulmányban hangsúlyozottan dialektikus szemléletet érvényesített, aminek következtében az ítélet korábban inadekvátnak tekintett nyelvi formáját itt már a dolgok ellentéteit kifejezni képes eszközként tartotta számon; egyúttal kísérletet tett arra is, hogy rámutasson arra a szervező elvre, ami a műalkotásban ezeket az ellentéteket egésszé rendezi, mégpedig a ritmus fogalmának segítségével. Mind között a legfontosabb pedig, hogy az elmélet mágikus arculata tudományosra cserélődött – mintegy a teória színeváltozása révén minden ugyanaz maradt, mégis teljesen megváltozott.

⁵⁴ Leginkább talán *A város peremén* című versében, ahol a gépeket nevük által engedelmességre bírható állatokként jelenítette meg; vagy a *Bethlen Istvánban*, amely a címszereplő nevének versbeli említésével magát a személyt szándékozott a szövegbe börtönözni.

⁵⁵ JÓZSEF 1958, 81.

Bibliográfia

- JÓZSEF Attila 1958. Összes művei III. Cikkek, tanulmányok, vázlatok. Akadémiai, Budapest
- JÓZSEF Attila 1967. Összes művei IV. Novellák, önvallomások, műfordítások. Akadémiai, Budapest
- JÓZSEF Attila 1995. Tanulmányok és cikkek 1923–1930. Szövegek. Osiris, Budapest
- JÓZSEF Attila 2001. Összes tanulmánya és cikke. <http://magyar-irodalom.elte.hu/ja/>
- TVERDOTA György 1986. „József Attila nyelvészeti kájának forrásai”: Irodalomtörténeti Közlemények 90, 373–392.
- TVERDOTA György 1999. József Attila. Korona, Budapest